

*Egyházak és egyházpolitika
Magyarországon és Erdélyben
a 18–19. században*

III. Károly magyar király ábrázolása a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár K 157 jelzetű, *Historia ducum Styriae...* c. kötetéből (Graecii, 1728)

*Egyházak és egyházpolitika
Magyarországon és Erdélyben
a 18–19. században*

A Carolina Resolútiótól az 1848. évi
XX. törvénycikkig

Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények
Debrecen, 2016

A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai

Sorozatszerkesztő
Bálint Ágnes
Gáborjáni Szabó Botond

A kötetet szerkesztette:
Gáborjáni Szabó Botond

Borítóterv és tördelés:
Mikáczó Kamilla

ISSN 2064-6909
ISBN 978-615-80158-4-4

A kiadvány a debreceni könyvnyomtatás négy és fél évszázados hagyományait őrző
ALFÖLDI NYOMDA ZRT.-ben készült a 2016. évben
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

TARTALOMJEGYZÉK

Fekete Károly: Előszó	7
Baráth Béla Levente: Az I. Carolina Resolútiótól a türelmi rendeletig. A királyi Magyarország protestáns egyházi életét meghatározó 18. századi uralkodói rendeletek áttekintése	11
Faragó Tamás: A történeti Magyarország felekezeti adatai az első világháború előtt	17
Kónya Péter: Az Eperjesi Evangélikus Kollégium a Carolina Resolútiótól az 1848-as forradalomig	57
Kónya Annamária: A felső-zempléni és sárosi reformátusok a 18. században	67
Fazakas Gergely Tamás: Bethlen Kata és az utolsó kenet: felekezeti küzdelem a haldoklóért a Carolina Resolutio utáni évtizedekben.	75
Gáborjáni Szabó Botond: Lelkiismereti szabadság a 18. században egy reformátussá lett bazilita szerzetes, Endrédi Jonik debreceni apostáziaügye tükrében	99
Kovács Kálmán Árpád: Az osztrák Államtanács szerepe az 1760–70-es évek erdélyi valláspolitikájában. Rekonstrukciós kísérlet a kongruaügyek példáján	117
Hegyi Ádám: Református közösségek viszonya a vallási türelemhez és a felekezetek uniójához Délkelet-Magyarországon a 18–19. század fordulóján	137
Hudi József: Takácsi nemesi község felekezeti viszonyai a 18. században	153
Szabadi István: Az erdélyi református főkonzisztórium és a tiszántúliak: a debreceni taksa	167
Pálfi József: Keresztési József Protocolluma	173
Kovács Teofil: Szilágyi Sámuel levelei Teleki Sándorhoz és Ráday Pálhoz tanársága és ágensége ügyében	191
Kovács Ábrahám: A skót protestánsok véleménye a magyar egyházakról és a politikáról a reformkori Pesten	211
Dobszay Tamás: Felekezeti érdekképviselő, szekularizációs kihívások, országos ügyek a káptalani követek működésében (1843/44)	223

Fazakas Gergely Tamás

BETHLEN KATA ÉS AZ UTOLSÓ KENET: FELEKEZETI KÜZDELEM A HALDOKLÓÉRT A CAROLINA RESOLUTIO UTÁNI ÉVTIZEDEKBEN¹

1. Felekezeti küzdelem a haldoklóért – egy kutatás lehetőségei

A nemzetközi kutatásban az utóbbi időben többen megfogalmazták, hogy a reformáció utáni évtizedektől kezdve nemcsak a temetés alkalmával és a halottakra való emlékezés során jelenítődtek meg a vallási különbségek, hanem a halálos ágy is a felekezeti küzdelmek és kulturális változások fontos helyszínévé vált,² s e témában egyre többen kezdtek kutatni. A haldokló, illetve az őt búcsúztatni akarók vallási hovatartozása feszültséget jelenthetett a különböző rítusok gyakorlása során. A hit megerősítésében, valamint az áttérítési kísérletekben fontos szerepe volt a haldokló lelke és teste feletti uralmat gyakorolni akaró, az élet utolsó pillanataiban végzett kegyességi praxist befolyásolni kívánó vallási tekintélyeknek (személyeknek, könyveknek, hagyományoknak stb.). Mindennek a halál bekövetkezte utáni történések szempontjából volt – a történeti antropológia, az egyház- és a művelődéstörténeti kutatások számára is – értelmezhető jelentősége. Az adott felekezet szempontjából nem megfelelő gyakorlat (szentség-kiszolgáltatás) miatt ugyanis egyrészt a halott test veszíthette el a megszentelt földre való temettetés jogát. Másrészt a haldoklás felekezeti meghatározottságú rituáléi a hátramaradott személyek, illetve a tágabb vallási közösség (családtagok, gyülekezet, egyház) identitáskonstrukcióival is szoros összefüggésben álltak: a saját szempontjuk szerint *megfelelő* rítusú haldoklás megerősíthette a hovatartozásukat, követendő magatartásmintát kínálhatott mások számára a majdan bekövetkező haldoklásukhoz, mindezzel talán reményt is adva az

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Danae TANKARD, *The Reformation of the Deathbed in Mid-sixteenth-century England, Mortality*, 8(2003)/3, 251–252; Peter MARSHALL, *Angels around the Deathbed: Variations on a Theme in the English Art of Dying = Angels in the Early Modern World*, ed. Peter MARSHALL, Alexandra WALSHAM, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, 83; Austra REINIS, *Reforming the Art of Dying: The ars moriendi in the German Reformation (1519–1528)*, Aldershot, Ashgate, 2007, passim.

igaznak vélt felekezet fennmaradására, terjedésére. Harmadrészt, a különféle liturgikus és paraliturgikus alkalmakon elhangzott beszédekben megjelenített, valamint számos, kéziratban terjesztett és nyomtatott munkában leírt haldoklási metódus szövege minden, egyszer majd eltávozó hívet is befolyásolhatott azzal az érveléssel, mely szerint a haláltusa alatti, helyesnek tartott kegyességi gyakorlattól jelentős mértékben függhet lelkük további sorsa, ám ezt megelőzően, az egész élet során is készülni kell a halálra.³

Feltételezhető, hogy a haldoklás rítusához való viszony változása, a felekezeti sajátosság jelentőségének növekedése egyházpolitikai összefüggésben is értelmezhető. Mégpedig abban a kontextusban, amelyet a 17. század végétől, 18. század elejétől nagy lendületet kapott *katolikus megújulásként és politikai előretörésként*, valamint fordítva: protestáns, elsősorban református *felekezeti önvédelemként* (időnként szintén erőszakos, a katolikusokkal vagy unitáriusokkal szemben dominanciára törekvő védekezésként) beszél el az egyháztörténet-írás.⁴ Így tehát érdemes megvizsgálni, hogy a haldoklás rítusaihoz való viszonyulás jelentősége növekedésének, az ilyen típusú szövegek gyakoribbá és részletesebbé válásának milyen vallási identitásképző, pontosabban a felekezeti hovatartozást befolyásolni kívánó következményei voltak. A haldokláshoz kötődő rítusok gyakorlásának felekezeti eltérő leírásai mellett azonban figyelemmel kell lennünk a hasonlóságokra. A szentírási forrásból táplálkozó közös késő középkori hagyományok miatt ugyanis a haldoklás leírásainak tropológija sok összefüggést mutat a reformáció után is – a felekezeti különbségek ellenére.

Jelen tanulmány gondolatmenete azon az – elsősorban Bethlen Kata itt vizsgált szövegei, de részben a még nem eléggé feltárt 18. századi katolikus és protestáns halotti beszédek és *ars moriendik* alapján megfogalmazott – feltételezésen nyugszik, mely szerint Erdélyben és Magyarországon a 17. század végét, s még inkább a 18. század első évtizedeit követően egyre fontosabbá vált a haldoklás felekezeti szempontú elkülönítése, s emiatt a haldoklás folyamatának a korábbiaknál részletesebb leírása.⁵ A jelenlegi, előzetes kutatások alapján úgy tűnik ugyanis, hogy

³ A tanato-antropológiai szakirodalom preterminális és terminális feladatokként beszél ezekről. Lásd például BERTA Péter, *A haldokló teendői*, Café Babel, 20(1996)/2, 203–215.

⁴ Zoványi Jenő egyháztörténeti monográfiája vonatkozó fejezeteinek címei: *Ezer mód igénybevétele a protestantizmus kivégzésére és kegyelem az utolsó órában, 1735–1790*, valamint *Az erdélyi protestantizmus hátraszorítottása és tespedő belélete, 1735–1790*. ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig* [1948], II, Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2004 (Historia Incognita), 91–108, 130–146. Lásd még például TRÓCSÁNYI Zsolt, *Az ellenreformáció Erdélyben 1711-től a felvilágosult abszolútizmus kezdetéig*, Theologiai Szemle, 22(1979)/4, 219–226.

⁵ E témát eddig kevésbé kutatták. Kókényesi Zsolt így fogalmaz a funerációs prédikációk kapcsán: „A halotti beszédek életút-elbeszélése – ha nem csak egy speciális témakört bemutató beszédről van szó – általában kronologikus sorrendben történt, de sok esetben a méltatott halálának bemutatására (és az azt követő erkölcsi, keresztyényi tanításra) került sor először.” KÖKÉNYESI Zsolt, „Vég nélkül való Nagyság”: *Reprezentáció és önkép a 18. századi főúri halotti beszédekben*, Aetas, 31(2015)/1, 170. – Lásd még V. LÁSZLÓ Zsófia, *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem

ezekben az évtizedekben intenzívebbé vált az utolsó földi órákban tett gesztusokhoz fűződő konkrét, felekezeti szempontból is értelmezhető viszonyulás. A katolikusok, valamint a protestánsok közötti hatalmi küzdelemben egyre fontosabb lett, hogy az adott vallás gyakorlóinak hite szerint mennybe jut-e majd a haldokló lelke,⁶ s mely felekezet temetheti el az elhunytat. Mindennek persze nemcsak hittartalma lehetett, ami utólag nehezen is hozzáférhető és kutatható, hanem talán az is fontos volt, hogy „statisztikailag” elszámolható legyen az áttérés és a temetés. Így aztán mindent megtettek azért, hogy a haldokló legalább a halálos ágyán, az *expiratio* előtti utolsó órákban váljon az egyedül igaznak beállított hit követőjévé (vagy legalábbis: utólag tűnjön ez így). Ezt például azzal lehetett bizonyítani, hogy katolikusként a szentgyónás, a szentáldozás és az utolsó kenet felvételével halt meg, protestánsként pedig leginkább ezek *távol tartásával* hunyt el, s ezekkel szemben utolsó óráit úrvacsorázással, elmélkedéssel, imádkozással töltötte. Egyre fontosabbnak látszik mindennek korabeli teológiai, kegyességi és egyházpolitikai értelmezése, a sokféle regiszterben, szövegtípusban és műfajban olvasható leírások részletezőbbeknek tűnnek a megelőző évtizedekben tapasztaltakhoz képest, és egyre erőteljesebbnek vélhetőek e leírások felekezeti különbségei.

A 18. századi egyházpolitikai értelmezési kontextus, valamint a retorikai-tropológiai szempontú szövegelemzések mellett a vázolt kutatás során legfontosabbnak a történeti antropológiai jellegű megközelítésmód tűnik. E szempontból elsősorban a társadalmilag szabályozott kora újkori testtartások, illetve vallásos gesztusok kutatástörténeti hagyományához kapcsolódva érdemes beszélni a haldoklás előírások és szabályok között értelmezhető nyilvánosságáról. Ismert, hogy a felekezeti, regionális, társadalmi és életkori kontextusokat figyelembe vevő nemzetközi gesztus- és testtartás-történeti kutatások tágabb kereteit a 20. század közepén Marcel Mauss és Norbert Elias munkássága, a legújabb tudományosság számára pedig az 1989-ben, Jan Bremmer és Herman Roodenburg által szervezett utrechti konferencia, valamint az ennek anyagából készült tanulmánykötet szerzői alapozták meg,⁷ néhány más,

Bölcsészettudományi Kar, 2011 (PhD-értekezés kézírata), 51–57; valamint tanítványom, Ivancsó Mária előadását (*A haldoklás rítusainak különbségei és a 18. századi katolikus prédikációirodalom*, elhangzott: *Menny és pokol a barokk kori ember életében*, Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2013. április 5–6.); a vonatkozó kutatásaink folyamatban vannak. – A kora újkori magyarországi *ars moriendi*-irodalom két áttekintő tanulmánya a szorosabb kontextusokat nemcsak felekezeti szempontból, hanem sokszor kronológiailag is figyelmen kívül hagyja. Az érvelésekben használt példatár mindkét szövegben homogenizáló jellegűvé válik, így az idő- és térbeli, felekezeti és kegyességi különbségekből adódó eltérésekre nem tudnak eléggé figyelni. S. SÁRDI Margit, *Ars moriendi és a meghalás gyakorlata = Lélek, halál, túlvilág*, szerk. PÓCS Éva, Bp., Balassi, 2001, 474–487; MATKÓCSIK Attila, „A haldoklás teátruma” – *Erdeley haldokló gubernátora*, Kharón: Thanatológiai Szemle, 9(2005)/1–2, 74–118.

⁶ Lásd például a fent említett konferencia tanulmánykötetét: *Menny és pokol a barokk kori ember életében*, szerk. BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014.

⁷ *A Cultural History of Gesture: From Antiquity to the Present Day*, ed. Jan BREMMER, Herman ROODENBURG, Cambridge, Polity Press, 1991. – Az e kötetet megelőző kutatástörténetről lásd a bevezető írást: Keith THOMAS, *Introduction = uo.*, 1–7.

most nem említett kezdeményezés mellett. E vizsgálatok szempontjait már néhányan érvényesítették a hazai korajtkor-kutatás különböző területein. Ezek közül, jelen tanulmány számára, fontos kiindulópontul szolgálnak Tóth Zsombor munkái, elsősorban a 17. század végi, 18. század eleji testtartásokat és testi érintéseket a familiáris-úr viszonylatban tárgyaló tanulmánya.⁸ Tóth G. Péter írása pedig a kora újkori bűnösség keresztény kultúráját, a testi szenvedéshez és a bűnösök testéhez való viszonyulást elemezte.⁹

A testtartások és gesztusok történeti antropológiai vizsgálatának tágabb szakirodalmi bázisán túl – a jelen tanulmányban vázolt kutatás számára – közvetlenebb inspirációs forrást azok a feldolgozások jelentették, amelyek a kora újkori halál-felfogással kapcsolatos *felekezeti különbségekre* figyeltek. Philippe Ariès, Pierre Chaunu, Michel Vovelle és mások nyomdokain¹⁰ előbb a halott test eltemetésének rituális különbségeivel, illetve a temetés helyéért és módjáért való küzdelemmel foglalkoztak, majd a haldoklás folyamatának és rítusainak felekezeti különbségeit is számba vették, hangsúlyozva, hogy a halálos ágyon szintén komoly harc folyt a más vallású rítusok kiszolgáltatásával szemben.¹¹ Jelen tanulmány fókuszpontjai szempontjából a hivatkozott munkákon túl hasznos lehet például Penny Roberts tanulmánya, melyben a haldoklás vallási alapú értelmezési feszültségéről ír a 16. század közepi franciaországi hugenottákról szólva. A katolikus temetés viszszautasítása mellett a francia protestánsok tiltakoztak az ellen is, hogy a haldokló körüli rítusokat (gyónás, áldozás, utolsó kenet) a pap végezze közbenjáró szerepben, valamint elvetették a gyertyagyújtást, a keresztet és a halálos ágy körüli egyéb katolikus kellékeket. Roberts egy 1559-es példát hoz arra, hogy miként állt ellen egy hugenotta haldokló az őt katolikus rítusokkal búcsúztatni akaró feleségének és a papnak, s hogyan segítette őt a hite és lelkiismerete számára megfelelő haldoklásban a szintén hugenotta barátja. A szerző beszél a protestáns lelkészek által a haldoklóknak csak titokban nyújtható vigasztalásról is. Amellett

⁸ TÓTH Zsombor, *Tango, -ere: a secretarius érintése: Mentalitástörténeti megjegyzések a kora újkori familiárisi viszony értelmezéséhez* = Uő, *A történelmem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez (Tanulmányok)*, Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság, 2006, 276–330.

⁹ TÓTH G. Péter, *A lator teste és a lator test: A bűnösség kultúrája a kora újkori Magyarországon és a büntetés-emlékezés problémája (vázlat)*, Korall, 5–6(2001)/ősz–tél, 141–142, 149.

¹⁰ Philippe ARIÈS, *Essais sur l'histoire de la mort en occident du moyen âge à nos jours*, Paris, Seuil, 1975; Pierre CHAUNU, *La mort à Paris XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, Fayard, 1978; Michel VOVELLE, *La mort et l'occident de 1300 à nos jours*, Paris, Gallimard, 1983.

¹¹ A 2. jegyzetben írottakon túl lásd például Richard WUNDERLI – Gerald BROCE, *The Final Moment before Death in Early Modern England*, *Sixteenth Century Journal*, 20(1989), 259–275; David CRESSY, *Birth, Marriage and Death: Ritual, Religion and Life Cycle in Tudor and Stuart England*, Oxford, Oxford University Press, 1997; Ralph HOULBROOKE, *Death, Religion and the Family in England, 1450–1750*, Oxford, Oxford University Press, 1998 (elsősorban e fejezet: *The last rites and the craft of dying*, 147–182); *Grave Concerns: Death and Burial in England, 1700–1850*, ed. Margaret COX, York, Council for British Archaeology, 1998; Craig KOSLOFSKY, *The Reformation of the Dead: Death and Ritual in Early Modern Germany, 1450–1700*, Basingstoke, Palgrave MacMillan, 2000; Alec RYRIE, *Being Protestant in Reformation Britain*, Oxford, Oxford University Press, 2013, 460–468.

érvel, hogy a haldoklás felekezeti szempontú előírásának és betartásának a temetésre nézve is következménye volt. A katolikus rítusok, így az utolsó kenet protestáns elutasítása miatt ugyanis – a katolikus egyház értelmezése szerint – a hugenották elveszítették ahhoz való jogukat, hogy megszentelt földbe temessék őket. E rítusok hiányát azonban utólag lehetett korrigálni: a protestánsként eltemetett testet katolikusként való újratemetésével.¹²

2. Az utolsó kenet szentségének kutatási lehetőségei

Jelen dolgozatban a haldoklás felekezeti szempontból értelmezhető rítusain belül az egyik leglátványosabban elkülönítő jellegű gesztusra, a testi kontaktust, sőt a 18. századi források szerint penetrációt (mert az egyes érzékszervek megkenése során – illetve az áldozati ostya átadásakor is – *szájba nyúlást*) igénylő elemére,¹³ az utolsó kenet feladására koncentrálunk, a 18. század középső harmadának erdélyi és magyarországi felekezeti küzdelmeinek kontextusában.

Egyház- és rítustörténeti szempontból általában is hiányzik e sacramentum átfofogó magyarországi feldolgozása, nem csupán 18. századi vonatkozásban. A szentség felvételéhez kapcsolódó népi képzetek kutatásának szintén elenyészően kicsi a néprajzi irodalma, ahogy például azt Tánczos Vilmos jelzi.¹⁴ A nemzetközi kutatás szintén csak újabban közöl jelentősebb publikációs eredményeket. Korábban inkább azt hangsúlyozta a szakirodalom, hogy az európai kereszténységben a 13. században terjedt el az utolsó kenet mint a haldoklás rítusának eleme.¹⁵ Az újabb kutatás viszont korábbra datálja az előzményeket. Nicola Denzey Lewis 2009-es tanulmánya egy korai gnosztikus szekta, a galliai Marcust követők 2. században kialakult halotti rítusát, a haldoklót olaj és víz keverékével megkenő *apolytroxis* szentségét, azaz a *megváltás elfogadását* is az utolsó kenet előzményeként értelmezi. Hiszen ezzel is az eltávozó, kiszolgáltatott lelket akarták védelmezni és megerősíteni a magasabb spirituális birodalmakba való emelkedése előtt. (E gnosztikus szokásról és rítusról tudósító Iraeneus mindezt szembeállítja a meghatározó keresztény felfogással, s bi-

¹² Penny ROBERTS, *Contesting sacred space: burial disputes in sixteenth-century France = The Place of the Dead – Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe*, ed. Bruce GORDON, Peter MARSHALL, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 131–148, itt 134–140. Lásd még Vanessa HARDING, *Whose body? A study of attitudes towards the dead body in early modern Paris = uo., 170–187*; Uő, *The Dead and the Living in Paris and London, 1500–1670*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002; Peter MARSHALL, *Beliefs and the Dead in Reformation England*, Oxford, Oxford University Press, 2002.

¹³ A későbbiekben a gesztus konkrét praxisának is fontos lesz vizsgálni a történeti alakulását, változatait.

¹⁴ TÁNCZOS Vilmos, *A moldvai csángók népi vallásosságának kutatása (Kutatástörténeti összefoglaló) = Népi vallásosság a Kárpát medencében*, 7, szerk. S. LACKOVITS Emőke – SZŐCSNÉ GAZDA Enikő, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, Székely Nemzeti Múzeum – Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2007, 2. kötet, 311–338.

¹⁵ François-A. ISAMBERT, *Les Transformations du rituel catholique des mourants*, Archives de sciences sociales des religions, 20(1975), Jan.–Jun., 89–100.

rálja az előbbi.) Lewis szerint tehát – bár nem tartja kontinuusnak a hagyományt – bő ezer évvel korábbra kell tennünk a gyakorlat (és a mögötte álló szakramentális teológia) megjelenését, illetve 200 évvel korábbra annál, hogy a katolikus egyház a 4–5. században formalizálta volna a *viaticum*, a szentgyónás és szentáldozás rítusát.¹⁶ Lewis megállapításával együtt is igaz marad azért, hogy az *extrema unctio* a 13. században terjedt el, s mint tudjuk, majd csak a trentói zsinat határozatai írták elő és szabályozták azt. Mégpedig úgy, hogy a haldokló bűnbánati rítusának kontextusában, a *viaticumban* a szentgyónás és szentáldozás *utánra* helyezték e szentséget. Ismert, hogy az utolsó szentségek előírását is pontosítja, formalizálja az V. Pál pápa által 1614-ben jóváhagyott *Rituale Romanum*. E szabályozás szerint is fontos az utolsó kenet helye a sorrendben: „In quo illud in primis ex generali Ecclesiae consuetudine observandum est, ut si tempus et infirmi conditio permittat, ante Extremam Unctionem Poenitentiae et Eucharistiae Sacramenta infirmis praebantur”.¹⁷

Az egységesített trienti szertartáskönyvek magyarországi átvételének kutatásában Rajner Lajos 20. század eleji munkáitól kezdve jól ismert, hogy Pázmány próbálta összedolgozni a római rituálé előírásait a magyarországi gyakorlattal: az előírásokat magukba foglaló *rituálé* típusú szerkönyvekben öröklődő hagyománnyal, a liturgikus elemeken túl a misén kívüli szertartások, így a szentségek kiszolgáltatásának hazai tradíciójával is.¹⁸ Tudjuk, hogy ennek eredményeképpen jött létre a *Rituale Strigoniense*, amely 1625-ös kiadásától kezdve az utolsó kenet szentségét is alaposan tárgyalja.¹⁹

Bárth Dániel a bérmálkozás történeti néprajzát áttekintő tanulmányában említette, hogy a kora újkori hívek még e szentségnél is kevésbé ismerték és jóval kevésbé fogadták el az utolsó kenetet, ám ennek vizsgálatával Bárth sem foglalkozott. Csupán arra a Fraknoi Vilmos által kiadott adatra utalt, amely szerint a bérmálás hiánya mellett az utolsó kenet ismeretlenségéről számoltak be a Pázmány előírására

¹⁶ Nicola Denzey LEWIS, *Apolytrosis as Ritual and Sacrament: Determining a Ritual Context for Death in Second-Century Marcsonian Valentinianism*, *Journal of Early Christian Studies*, 17(2009), 525–561.

¹⁷ Idézi: ISAMBERT, *i. m.*, 91. – Az 1614-es római rituáléban utolsó kenetnek (*extrema unctio*) nevezett szentséget csak az új rituáléban (*Ordo Unctionis Infirmorum eorumque pastoralis curae*, Roma, Typis polyglottis vaticanis, 1972) nevezte át VI. Pál pápa az *Ordo* címében is megjelentett kifejezéssel *betegek kenetének*, s értelmezték újra teológiailag is. Ehhez lásd ISAMBERT, *i. m.*, 91–92.

¹⁸ RAJNER Lajos, *A rituálé-kérdés Magyarországon (Klny. a Religio című folyóiratból)*, Bp., Nagy S., 1901.

¹⁹ *Rituale Strigoniense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris Ecclesiae publicis functionibus. Jussu et auctoritate [...] Petri PAZMANY archiepiscopi Strigoniensis etc. nunc recenter editum*, Pozsony, [typ. Societatis Jesu], (RMNy 1346). Lásd elsősorban: *De sacramento extremae unctionis* (77–85). A készülő kiadásban: *Rituale Strigoniense [...]*, ed. Benjamin VARGA, Bp., Argumentum (megj. előtt), 51–78.

(Kézirata: <http://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/MRH/RitStrig.pdf>) Vö. VARGA Benjámin, *Magyarországi rituálék az újkorban, 1625-től*, Bp., ELTE Latin nyelv és irodalom szak, 2012 (Szakdolgozat kézirata), http://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/Magyarorszag_i_ritualek_az_ujkorban_1625-.pdf (A jegyzetben hivatkozott két weboldal utolsó letöltése: 2016. február 1.)

1626-ban az esztergomi érsekség területén vizitáló főesperesek. A sasvári főespereségből olvasható adat arra vonatkozóan, hogy több templomban teljesen hiányzott a végkeneti olaj. A szöveg szerint a plébánosok azzal mentették magukat, hogy *nincs arra szükségük, mert az utolsó kenetben amúgy sem szokták részeltetni a beteget és haldoklókat*. A beszámolóból tudható, hogy voltak olyanok, akik magáról a bérálás és az utolsó kenet szentségéről még tudomással sem bírtak.²⁰

Úgy tűnik viszont, hogy nemcsak közvetlenül a *Rituale Strigoniense* bevezetését követően, hanem az 1620-as évek utáni közel egy évszázadban is lassan történt meg e szentség kiszolgáltatásának tényleges elterjedése. A késés okaként újra Bárh Dániel bérálkozás-történeti eredményeit hozhatjuk analógiaként. A bérálkozás szentségének vizsgálata kapcsán azt jelezte ugyanis a szerző, hogy a trentói határozatok meggyökerezése kitolódott a 17–18. század fordulójáig, hiszen, mint tudjuk, csak ekkortól lehetett az egykori hódoltság területén, valamint Erdély újjáéledő katolikus egyházmegyéiben átfogó reformzsínatokat tartani vagy kiadni ezekhez kapcsolódó statútumokat. A bérálás rangjának helyreállítása esetében ez Bárh szerint egyre több bérmakörutat jelentett, amelyeken tömeges bérálásokat tartottak.²¹ A katolikus halotti prédikációkat és az *ars moriendi*-irodalmat olvasva jelenleg úgy tűnik, hogy hasonló volt jellemző az utolsó kenet kiszolgáltatására, s majd csak a 17. század végétől kezdve, illetve a Carolina resolutio után vált egyre jelentősebbé. Ezt a megállapítást azonban további kutatásoknak kell árnyalniuk.²²

Az egyháztörténeti szakirodalomban jól ismert megállapítás, hogy úgy valósult meg a trentói szellemiség átültetése a gyakorlatba, a reformzsínatok sorozata, a plébániahálózat újjáépítése, hogy a 17. század végétől lassan felszámolódott a korábbi törvényekben rögzített protestáns vallásszabadság és felekezetek közötti vallásbéke: nemcsak a *Carolina resolutio*tól, hanem már az 1681-es országgyűléstől kezdve. Ekkor született az artikuláris helyeket szabályozó 26. törvénycikk, amely ezekre a helyekre, vármegyénkénti két településre korlátozta a protestáns vallásgyakorlatot, ám mivel ekkor még Magyarország középső részén oszmán uralom volt, a 31-ből ténylegesen csupán 11 vármegyére vonatkozhatott.²³ Bár az ekkor hozott törvény elvileg megerősítette a bécsi békét, azonban a „földesurak jogának fenntartását” kimondó klauzuláját a katolikus birtokosok értelmezheték úgy is, hogy *a jobbágyaik vallásgyakorlata ettől kezdve csak rájuk tartozik*: éppen a megerősített tör-

²⁰ FRANKL (Fraknói) Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, 2, Pest, Ráth, 1869, 253–254. Hivatkozva: BÁRTH Dániel, *Szemponatok a bérálkozás történeti néprajzi vizsgálatához*, Néprajzi Látóhár, 16(2007), 191.

²¹ Lásd BÁRTH, *i. m.*

²² Viszont figyelembe veendő, hogy például a nagyszombati jezsuita könyvtárnak már az 1632-es katalógusában találunk két jelentős munkát az utolsó kenetről (Joannis del Castillo 1646-os és Rodericus de Arriaga 1655-ben kiadott könyveit). Az 1690-es katalógusban további öt mű szerepel (Robertus Bellarminus 1590-ben, Jacobus Keller 1616-ban, Franciscus Amicus 1650-ben, Georgius Gobat 1664-ben megjelent könyvei, illetve Hermannus Horst – 1690-es vagy korábbi kiadású – munkája). Lásd *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, II, *Nagyszombat, 1632–1690*, s. a. r. FARKAS Gábor Farkas, Szeged, Scriptum, 1997 (Adattár, 17/2), 46, 69, 158, 179, 230, 238, 254.

²³ *Corpus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytár. Az 1657–1740. évi törvénycikkek*, ford. KOLOS-VÁRI Sándor – ÓVÁRI Kelemen, Bp., Franklin, 1900, 284–287.

vény, a bécsi békében foglalt *protestáns vallásgyakorlat szabadságával szemben*. Pedig a 17. század végétől kezdődő törvényi változásoknak az volt az egyik jelentős következménye, hogy a magyarországi (nem csak az erdélyi!) jogrend az egyébként előjogok nélküli „*oppidis et villis*” lakóinak, így a parasztság vallási meggyőződésének érvényesülését is biztosította, s lehetővé tette a magyarországi protestáns jobbak számára, hogy maguknak lelkészt hozathassanak és eltarthassák őt (1608. évi törvény, 1645-ös linzi béke, illetve annak 1647-es országgyűlési kodifikációja). Kurucz György összefoglalója szerint az ezzel ellentétes folyamat 1681 után, a török kiűzésével még inkább egyértelmű lett, és fokozatosan, egyre agresszívebb módon szorították háttérbe a protestáns vallásgyakorlatot – a Rákóczi-szabadságharc néhány évét, így az 1705-ös szécsényi országgyűlés méltányos valláspolitikáját kivéve. A szakirodalomban jól ismert az 1687-es megerősítés, a még szigorúbb 1691-es uralkodói rendelet, továbbá az 1690 óta külön igazgatott Erdély 1712-es és az 1714–15-ös magyarországi országgyűlés rendelkezései, illetve az 1714-es királyi rendelet, végül – mindenhol érvényes módon – az 1731-es *Carolina resolutio* által biztosított jogszabályi háttér a protestáns vallásgyakorlat teljes visszaszorítására. Ez a törvényi előírás és joggyakorlat az uralkodóra, a birtokosokra, illetve Erdélyben a katolikus többségű Gubernium tetszésére bízta az acatholicusok vallásgyakorlatának kérdését.²⁴ A rövid áttekintésen túl, jelen tanulmányunk szempontjából, most csupán azt kell jelezni, hogy a *Carolina resolutio*tól kezdve engedélyezett volt, hogy a katolikus papok protestánsoknak is feladhassák az utolsó kenetet.²⁵ Emlékeztetünk továbbá arra, hogy az utolsó szentségeknek a trentói zsinat után, illetve 1614 óta elfogadott rendjét (szentgyónás, szentáldozat, utolsó kenet) XIV. Benedek pápa (1740–1758) a *Pia mater* kezdetű, 1747-ben kiadott bullája az *articulo mortis* fejezetben kibővítette az imádsággal, a *commendatio animarum*mal és a teljes bűnbocsánat rítusával.

Összegzésként arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a haldoklás gyakorlatának és gesztusainak magyarországi és erdélyi történetét, különösen például az utolsó kenet feladásának elterjedését kiterjedtebb módon, interdiszciplináris kutatások során lenne érdemes alaposabban vizsgálni a 18. századi katolikus térnyerés politikai, kulturális és társadalmi kontextusaiban. A történeti antropológiai látásmód és a retorikai-tropológiai vizsgálatok mellett a kegyesség-, teológia- és egyháztörténeti, illetve művelődés- és könyvtörténeti összefüggések értelmezése lehet fontos. Valamint az is, hogy sokféle regiszterhez és műfajhoz tartozó szövegre kell kiterjeszteni a kuta-

²⁴ A régebbi, fentebb már hivatkozott feldolgozásokon túl lásd az újabb szakirodalom összefoglalóit is: KÖBLÖS József, *A pápai reformátusok küzdelmei a szabad vallásgyakorlatért a XVIII. század elején*, Acta Papensia, 1(2001), 66–69; KURUCZ György, *A Carolina resolutio és a protestáns vallásgyakorlat: erdélyi reformátusok kísérlete angol világi és egyházi támogatás biztosítására a 18. század első felében = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában. A nagyenyedi és magyarigeni „Bod Péter háromszáz éve” konferencia (2012. május 2–3.) tanulmánykötete*, szerk. GUDOR Botond, KURUCZ György, SEPSI Enikő, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan, 2012, 11–24.

²⁵ KECSKEMÉTI Károly, *Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben (1790–1848)*, ford. BALÁZS Péter, Aetas, 16(2000)/1–2, 308.

tást. Bethlen Kata alábbiakban vizsgálándó önéletírásán és imádságain, végrendelein és vallástételén túl más korabeli szerzők hasonló szövegeit, valamint a katolikus és protestáns prédikáció- és *ars moriendi*-irodalmat, továbbá a *canonica visitatio*-kat, a zsinati rendelkezéseket, a levelezéseket és más iratokat is szükséges bevonni a vizsgálatokba. Az e szövegekben megjelenített haldoklási metódusok elemzéséhez is figyelembe veendő az a könyvészeti tény, hogy 1748-ban Budán is kinyomtatták az egy évvel korábbi pápai bulla szövegét, az 1747-es római szöveg nyomán (*de benedictione in articulo mortis impertienda*). Továbbá valamikor az 1760-as évek elején az egri Bauer tipográfia is megjelentette.²⁶

3. *Bethlen Kata mint a katolikusok üldözője?*

Bethlen Kata önéletírásában csupán egyszer, a 155. §-ban szerepel a „mártíromság” kifejezés, a katolikus–református vallási feszültség vonatkozásában. Ám, mint ahogyan az alábbi idézetből látni fogjuk, még ez esetben is abban az összefüggésben olvasható ez a szó, hogy egyesek szerint *a katolikusok szenvednek mártíromságot, s éppen magától Bethlen Katától*. Az önéletírásban a „perzekválás” terminus ugyanabban a felekezeti kontextusban fordul elő néhányszor, a Bethlen által állítólag üldözött katolikusokról szóló véleményekre utalva, ezt cáfolva. E szöveghelyen ugyanis Bethlen Kata arról ír, hogy első házasságából származó felnőtt fia, Haller Pál és leánya, Teleki Pálné Haller Borbála (valamint Borbála anyósa, Teleki Jánosné Vay Borbála) 1744-ben „Magyarországra kimentenek [...]; elmentenek Károlyi Sándor úr temetésére, onnan augusztusban Egerbe a püspökhöz, Erdődy Gábor úrhoz, ott engemet az én leányom derekasint lefestett, én micsoda nagy eretnek vagyok, őket vallásokért mint gyűlölöm [...] Mondotta azt is, hogy *kívánom perzekválni a katolikusokat*, s még kapumon sem ereszttem bé. [...] Ezt ő úgy gondolta, hogy soha én meg nem tudom; a püspök előtt pedig nagy kedvességet nyér véle, lévén a püspök úr nagy tekéntetű ember, ígerte is szándékozva, hogy szolgál Felső Asszonyunk előtt nékik érette, *hogy tőlem mártíromságot szenvedtek*, ezt az asztal felett szánakozva beszélte, s ígerte a püspök jóakarátját.” (154–155. §)²⁷ A *persecutio* lehetséges el-

²⁶ *Benedicto et indulgentiae plenariae in articulo mortis impertiendae [...]* (Romae 1747, ex typographia Apostolicae – Reimpressum), Budae, Nottensteinin, 1748; *Bulla Benedicti papae XIV de benedictione in articulo mortis impertienda [...]*, Agriae, Bauer, [176?].

²⁷ BETHLEN Kata *Önéletírása = Magyar emlékirók, 16–18. század*, vál., jegyz. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1982, 784–785. (Kiemelés tőlem: F. G. T.) – Noha az önéletírás kritikai kiadásának előkészítése folyamatban van, jelen tanulmányban az önéletírás szövegét még a Bitskey-féle kiadásból idézzük. – A püspök, Erdődy Gábor Antal (1684–1744) már nem tudta teljesíteni a Hallereknek ígért „jóakarátját”, akármit is értett ezen a kifejezésen, mert a Bethlen Kata gyermekeivel való találkozás után alig több mint egy hónappal, 1744. szeptember 26-án, a 60. születésnapját megelőző napon meghalt. Auer Lipót halotti beszédének tanúsága szerint legyengülve tért vissza Pozsonyból (ahová tehát a Haller-gyermekek egri látogatását követően indulhatott), majd elhunyt. AUER Leopold, *Venatio lugubris Gyászos vadászat, [...] Groff Erdődy Gábor Antal [...] egri püspök, [...] Temetésének alkalmatosságával Magyar nyelven Praedikáltattott [...]*, Kassa, Akadémiai, 1745, D2v.

szenvedésére utaló további említések mindegyike a fent hivatkozott szöveghely környezetében olvasható, szintén kizárólag az 1744. évre vonatkozóan, végig abban a vonatkozásban, hogy a katolikusok szenvednének Bethlen Kata üldözéseitől – amit persze cáfol az önéletíró.

Bethlen Kata ekkori írásszokását rekonstruálva az feltételezhető, hogy a nagyszony az egész 1744-re vonatkozó visszaemlékezését az év végén, valószínűleg november elején írta meg. Ezt a hipotézist kizárólag az önéletírás első – Szebenben, Sárdi nyomdájában, valószínűleg az 1760. évben megjelent²⁸ – kiadásának szövege, vagyis a *tartalom* alapján lehet megfogalmazni. Kontrollforrásként nem áll rendelkezésre kézirat, amelynek írásképeiből, tintájából, tagolásából stb. pontosabban lehetne következtetni az autobiográfiát író Bethlen Kata írásgyakorlatára. Ennek hiányában a feltevés természetesen csak akkor lehet érvényes, ha a nyomtatott önéletírás szövege azonos vagy közel azonos Bethlen Kata saját, ismeretlen önéletírás-kéziratával, s az utólagos szerkesztői, sajtó alá rendezői munka során nem nyúlt hozzá jelentősen senki: Bod Péter? A Sárdi-nyomda korrektora? Esetleg maga Bethlen Kata?²⁹

Az önéletírás 1744-ről szóló, nyomtatásban megjelent szövegéből tehát arra lehet következtetni, hogy lejegyzője az egész évet egy lendülettel, ha nem is egyetlen ülésben fogalmazta meg. Igen egységesnek látszik ugyanis az ez évre vonatkozó gondolatmenet (a 144. §-tól egészen a 163. §-ig³⁰), végig egyetlen témáról szól, s ez nem más, mint Bethlen Kata gyermekei katolikus vallása miatti „gyötrődése” (146. §), illetve a gyermekek Bethlen Katával és felekezeti hovatartozásával szembeni „mocsokoltatása” (156. §), különösen Haller Borbála „sértő” „cselekedete” (151. és 153. §).³¹ Sőt, magam is úgy vélem – bár a most leírtaknál részletesebb írásantropológiai és íráshasználati rekonstrukcióra³² jelen tanulmányban nincs hely –, hogy 1744-ben nemcsak annuáriumot írt Bethlen, hanem az önéletírás *egész addigi szövege*, a születésétől kezdett, addig eltelt, teljes retrospektív rész is ekkor, az év őszén keletkezett.³³ Ha valóban megállja a helyét rekonstrukciónk, akkor erősen feltételezhető,

²⁸ A legtöbb tanulmány, kézikönyv és lexikon más kiadási adatokat közöl, ám azok tévesek. Lásd MARKOS András, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, Református Szemle, 62(1969), 357. Vö. FAZAKAS Gergely Tamás, *Egy levéltáros hagyatéka: Markos András alig ismert kutatásai Árva Bethlen Katáról, Bod Péterről és Málnási Lászlóról = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”: Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 310, 312.

²⁹ Az önéletírás kéziratairól röviden lásd MARKOS András, *Árva Bethlen Kata Vallástétele és Önéletírásának töredékei*, Református Szemle, 57(1964), 308–323. – A kéziratok alaposabb bemutatását egy következő tanulmányban végzem el.

³⁰ BETHLEN *Önéletírása*, i. m., 778–798. Noha az 1744. évről szóló beszámoló a 144. §-sal kezdődik, a 143. § végén már olvasható egy 1744. március 5-re datált imádság. E szöveg két előző évi (1743. március 4-i és április 25-i) könyörgés után áll.

³¹ BETHLEN *Önéletírása*, i. m., 779, 782, 784, 785.

³² Vö. ehhez TÓTH Zsombor, *Műfaj vs. íráshasználat? Történeti antropológiai megjegyzések a XVII. századi emlékirat-irodalomhoz*. Cserei Mihály kalendáriumai = *Uő, A történelmem terhe...*, i. m., 333–405.

³³ Szintén így látja az eddigi legrészletesebb, íráshasználati jellegű vizsgálat Bethlen Kata önéletírásáról: HEGYALJAI KISS Géza, *Árva Bethlen Kata, Gróf széki Teleki József özvegye, 1700–*

hogyan Bethlen Katában a gyermekeitől, főképpen leányától elszenvedett jelentős sérmei krízist okozva váltották ki, hogy visszatekintszen életére és belekezdjen annak elbeszélésébe.³⁴

A 144. § elején Bethlen azt jegyzi fel, hogy a „gonosz nyelvek sértegető mérget” már 1743 végén reá bocsátotta az Isten, ám itt ezekről még meglehetősen homályosan szól: „Kitől és milyen formán ment végbe az én megbántódásom, azt ki nem írom”. A következő néhány részben sem pontosítja ezt. Ám amikor a 148. §-t úgy kezdi, hogy „[g]yermekeim miatt minémű gyötrelmem volt és vagyon, hogy idegen vallásúak”, s ettől kezdve részletezi a gyermekei, különösen Haller Borbála vele, illetve református vallásával szembeni méltatlan viselkedését, eretnekséggel vádoló szavait, akkor úgy tűnik, hogy az önéletírás beszélője már a gondolatmenet kezdetétől, az 1743/44. évek fordulójára vonatkozó mondataitól ugyanerre vagy ehhez hasonló, talán szintén a gyermekeitől, más családtagoktól elszenvedett „megbántódására” célzott.³⁵

A 156. §-ban az áll, hogy Bethlen Kata 1744. augusztus 26-án hallott először gyermekei Erdődy püspökkel való, fent említett találkozásáról. E szövegrészt közvetlenül követően két imádságot olvashatunk az önéletírásban (156. és 157. §), amelyeket a következő két napra, augusztus 27-re és 28-ra datált Bethlen, azzal bevezetve, hogy pontosan a gyermekeiről hallott rossz hírek miatt, azok hatása alatt fogalmazta meg e könyörgéseit. Az ügyben ártatlannak vallotta magát, de egyszerre az Istennel szemben elkövetett bűnei tudatában is volt, s így fogalmazott meg egy „keserű” és egy „hálaadó” könyörgést: „Mikor én ezt voltaképpen bizonyosan megtudtam, csak könnyen megítheted, istenfélő olvasó, hogy megháborított engemet

1759: *Tanulmány a XVIII. századi magyar irodalom köréből*, Bp., Szórády, 1922, 86–88. Nagy Márton Károly röviden utal a visszatekintés megírásának feltételezhető, 1744. novemberi időpontjára. NAGY Márton Károly, *A példázattá lett élet (Szempontok Bethlen Kata Önéletírásának elemzéséhez)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 115(2011), 689–705, itt 693. – Szádeczky Lajos 1744 májusára tette a megírás elkezdését (*Gróf Bethlen Kata élete és végrendeletei (1700–1759)*, közli SZÁDECZKY Lajos, Bp., Athenaeum, 1895, 16–17). – Eltérő vélemények is vannak a szakirodalomban, de ezeket most nem hivatkozom.

³⁴ A szakirodalomban többen foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy a kora újkortól kezdve egészen máig a legtöbb emlékirat, önéletírás valamilyen konkrét *krízis* pillanatához kötődik. Az autobiografikus önreprezentációkat vizsgáló szubjektumtörténeti szempontú összehasonlító kutatások azt állapították meg, hogy az énség nem adott önmagában, hanem *szenvedésen keresztül* képződik, kizárólag extrémításban ismerhető meg és reprezentálható. (Lásd például Elspeth GRAHAM, *Epilogue: Oppression Makes a Wise Man Mad: the Suffering of the Self in Autobiographical Tradition = Betraying Our Selves – Forms of Self-Representation in Early Modern English Texts*, ed. Henk DRAGSTRA, Sheila OTTWAY, Helen WILCOX, Basingstoke, Palgrave, 2000, 197–211, különösen 198–199.) Vagyis nemcsak közösségi-történelmi kontextusban értelmezhető krízishelyzet indíthatott írásra, hanem az egyéni sorsban történt, jelentősként megélt változások, liminális helyzetek is. Lásd ehhez korábról BITSKEY István, *História, emlékirat, önvallomás = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VÁRJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987, 61–89, főképp 76; újabban TÓTH Zsombor, *Liminalitás és emlékirat irodalom. Bethlen Miklós esete = Szolgáltatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., Balassi, 2009, 448–457.

³⁵ BETHLEN *Önéletírása, i. m.*, 778, 780.

is gyermekeimtől mocskoltatnom, oly dologgal, amelyben semmi sem volt. Itt is egyebet mit cselekedhettem volna? megeszmérem ebben is az Istennek sújtoló kezeit az én sok bűneimért, aki megeresztette az álnok embernek zaboláját, hogy a maga indulatja után járhatna; folyamodom az én Istenemhez nagy bizalommal, és ekképpen öntém ki az én szívemnek keserűségét az engemet látónak eleibe.”³⁶

E szövegeket követően olvasható egy levél, pontosan az imák megírása utáni napra, 1744. augusztus 29-re keltezve (158. §). A fiához, Haller Pálhoz szóló, a levelezésben is megtalálható³⁷ missilis szintén szorosan kötődik az önéletírás addigi gondolatmenetéhez. Bethlen Kata ugyanis e levélben szintén megfogalmazta védekezését, tiltakozásul a három nappal azelőtt megtudott váddal szemben: „Hogy perzekváljam a katolikusokat, abban is hazudott [a húgod, Haller Borbála]; mert nem hogy én, de az egész erdélyországi réformátusoknak nincsen arra hatalmak, hogy valakit perzekváljanak; de ha szintén hatalmában volna is az igaz réformátusnak, az a maga hitéhez s vallásához nem férhet, hogy valakit maga vallásáért perzekváljon, mert a lelken való uralkodást az Isten semmi hatalmasságnak nem engedte magán kívül.”³⁸

4. Bethlen Kata trinitárius hitvallásai az eretnekség vádjával szemben

A fenti idézetekből látható tehát, hogy Bethlen Kata nem csupán annak vádját hárította el, hogy *perzekválná a katolikusokat*, hanem azt is cáfolta, hogy *ő maga eretnek volna* – s ezzel arra utalt, mintha neki magának viszont persecutiót kellett volna elszenvednie. A következőkben a – Bethlen állításai szerint – őt ért üldözések közül azokat vizsgáljuk, amelyek abban az összefüggésben értelmezhetőek, hogy a 18. század középső harmadában a katolikus és a református felekezetek között hatalmi harc folyt. Nemcsak „a lelken való uralkodás”-ért (155. §),³⁹ hanem a hívek teste felett is.

Bethlen Kata az eretnekség vele szemben megfogalmazott vádját egy, a fentebb idézett 1744. évi megszólalásához képest másfél évvel későbbi, 1746. április 4-i vallástételében még erőteljesebben utasította vissza: az igaz hitet valló reformátussá-

³⁶ Uo., 785–786, 789, 792. – Az önéletírás e két könyörgése az imádságoskönyv 5. és 6. imájaként szerepel. BETHLEN Kata, *Védelmeszöveg erős país*, Szeben, Sárdi, 1751?, 19–29. MARKOS, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, i. m., 345, 346, 353. Vö. FAZAKAS, *Markos András*, i. m., 313–314, 319.

³⁷ Árva BETHLEN Kata *Levelei*, s. a. r. LAKATOS-BAKÓ Melinda, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002, 75.

³⁸ BETHLEN *Önéletírása*, i. m., 793–794. – Valamint: „Ezeket mind hamis lélekkel cselekedted, és elmondhatom Szent Péterrel, hogy ezekben nem ellenem, hanem Isten ellen vétettél. Minthogy a te mondásod szerint én eretnek anya vagyok, a katolikusokat perzekválom, azért énhozzám se magad, se maradékod semmi anyai közöttöket ne tartsátok: nekem nem kellesz: énhozzám se egyszer, se másszor ne jöjj: mert énbennem bizony hozzád csak legkisebb anyai indulat is nincsen.” (Leányának, Haller Borbálának, 1744. október 8.) Uo., 794–795. – Ugyanezt lásd Árva BETHLEN Kata *levelei*, i. m., 76.

³⁹ BETHLEN *Önéletírása*, i. m., 785.

gát bizonyítva, egy alaposan megfogalmazott, a Szentháromság-tant hangsúlyozó hitvallásban. (E szöveg – kivételes példaként – mind Bethlen autográf kézírásában, mind pedig udvari papja, Bod Péter másolatában fennmaradt.⁴⁰) „Kívánom holtom utánra is jó Istenem kegyelmességéből igaz Hitem és vallásomról való vallástételemet írásban hagyni. Ezt ugyan kérdésbe tehetnék: Mi vitt engemet arra, holott úgy gondolom, hogy valaki engemet ismért, vagy csak híreket hallotta is, nem kételkedett abban, hogy én igaz reformata ne volnék a Krisztuson fundált igaz reformata vallásomban Isten kegyelmének méltóztatásából állhatatos ne lettem volna. Talán ez is jöhetne elméjére, aki ezen írásomat meg fogja látni, hogy talán vagy egyszer vagy másszor igaz hitemben, Krisztuson fundált igaz vallásomban vagy annak valami részében tántorgottam, és most ezen írással azért kívántam vallást tenni most róla [...]. Úgy megőrzött engemet [az Isten], hogy soha is akármely nagy szorongatások közt voltam is; de igaz hitem és vallásom iránt tántorgásom nem volt [...].”⁴¹ A továbbiakban – újra gyermekei vádjával szemben – cáfolja, hogy eretnek volna, majd nagyon hosszasan és precízen, talán udvari lelkésze, Bod közreműködésével⁴² megfogalmazza „igaz hitemnek és vallásomnak formuláját”-t, a trinitárius teológia legfontosabb elemeit.⁴³

Ha e végrendelet állítása szerint Bethlen Kata felekezeti identitását tekintve sosem tántorodott meg, sosem kérdőjeleződött meg benne a felekezetébe vetett bizalom, akkor miért volt fontos számára, hogy vallást tegyen hitéről? Úgy vélem, az *eretnység* vádját e végrendeletben, illetve az előző fejezetben idézett önéletírás- és levélszövegekben azért kellett elutasítania, hogy bizonyítsa: ő semmiképpen sincs az antitrinitáriusok vallásán. Bethlen Kata felmenőinek unitárius hite miatt a katolikusok e vádjának komoly tétje volt, s az olthévízi unitáriusok körében erőteljesen térítő nagyasszony⁴⁴ különösen érzékeny lehetett erre. A Habsburg udvar és a katolikusok által heretikusként tartott unitárius hittel való hírbehozás igen kockázatosává vált a 18. század második harmadának elejétől. E veszély éppen 1744-től kezdve erősödött tovább, amikor a Bethlen Kata önéletírásában is említett (147. §),⁴⁵ év eleji szebeni országgyűlésen törvénybe iktatták a korábban már eltörölt katolikusellenes törvényeket, immár teljesen helyreállítva a katolikus vallásszabadságot.⁴⁶ Az antitri-

⁴⁰ Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban: EREKGy), Kolozsvár, A8 (*Árva Bethlen Kata hagyatéka*).

⁴¹ *Bethlen Kata vallástétele* (1746. ápr. 4.)= TONK Sándor, *Árva Bethlen Kata írása és kora*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1998, 29.

⁴² Bod 1743–1749-ig szolgált Bethlen Kata udvari lelkészeként Olthévízen. Lásd VERES László, *Bod Péter olthévízi élete és szolgálata (1743–1749) = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában, i. m., 142–157.*

⁴³ *Bethlen Kata vallástétele* (1746. ápr. 4.)= TONK, *i. m.*, 30–32.

⁴⁴ Vö. ILKEI Ildikó, *Bethlen Kata térítése = Emlékezet és devóció a magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 367–371; VERES, *i. m.*

⁴⁵ BETHLEN *Önéletírása, i. m.*, 780.

⁴⁶ *Erdély története, II., 1606-tól 1830-ig*, szerk. MAKKAJ László, SZÁSZ Zoltán, Bp., Akadémiai, 1986 (3. kiadás), 1008. – Trócsányi Zsolt is ez időtájra helyezi a fordulatot a katolicizmus megerősödésének (s így a protestánsok, különösen az unitáriusok háttérbe szorításának) történetében. TRÓCSÁNYI, *Az ellenreformáció Erdélyben 1711-től, i. m.*, 223–224.

nitáriusok eretneknek tartása is ekkortól erősödött meg az egyre inkább katolikus dominanciájú Guberniumban és az egész erdélyi politikában.⁴⁷

5. Katolikus fenyegetés az utolsó kenet rituáléjával

Bethlen 1746-os vallástételének utolsó mondata azonban az eddig vizsgált kérdések mellett valami másra is utal. A szöveg ugyanis azzal fejeződik be, hogy „ez az én hitemről és vallásomról jó lelkiismerettel való vallástételem; ebben az igaz hitben kívánok élni; *ebben kívánok meghalni*”.⁴⁸ Az a kijelentés, hogy *ebben*, vagyis a saját, *igaznak tartott vallásában, a maga hite szerint kíván meghalni*, többször, az előbb idézetnél részletesebben kifejtve előfordul Bethlen más végrendeleteiben, leveleiben, az önéletírásban és az imádságoskönyvben. Ezek alapján úgy látszik, hogy a kifejezés már valószínűleg nem az antitrinitarizmussal szemben, hanem éppen a *katolicizmussal oppozícióban* hangsúlyozza a református gyakorlat szerinti eltávozás vágyát a földi életből. Az alábbiakban ezeket a szövegrészeket vesszük számba, az indokokat keresve.

Az 1746-ban íródott végrendelet után a következő alkalom, amikor az előbb idézethez hasonlóan, a református hit szerinti meghalásról ír Bethlen Kata, az egy könyörgés, melyet 1751. február 15-re datált. Ez az önéletírásban nem olvasható, ám nyomtatásban megjelent az imádságoskönyv 16. könyörgéseként.⁴⁹ Ezt írja az imádság befejezéseként: „Viselj Irgalmas Isten gondot az én porrá való testemre-is; rendeld az én el-oszlattatásomnak helyét és óráját olyan emberek közzé, a’ kikkel Tégedet ez Eletben-is egy igaz Hitben és Vallásban tiszteltek. Ne engedjed édes Atyám az én porrá való Tetemeimet idegenektől képzelt szentséggel meg-motskoltatni; hanem a’ Te Sz. Lelkednek gyönyörűséges drága kenetjét, hadd szemlélhessék még azok-is én bennem, a’kik én irántam úgy ítéltek, hogy nintsen igaz Hitem és

⁴⁷ Lásd például az ekkor keletkezett *Gondolatok az Árius-eretnekség Erdély fejedelemségéből kiirtásáról* című iratot. Elemzi, más szövegekkel együtt, az unitáriusok 18. század közepi háttérbe szorulásának kontextusában: GÖNCZÖL Andrea, *A védekezés retorikája: Szövegszerző eljárások unitárius vitáiratokban a 18. század derekán (PhD-értekezés kézírata)*, Szeged, SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2014. doktori.bibl.u-szeged.hu/21611/1/DOKTORI%20DISSZERTACIO.pdf (Letöltés: 2015. december 29.)

⁴⁸ *Bethlen Kata vallástétele* (1746. ápr. 4.) = TONK, i. m., 32. (Kiemelés: F. G. T.)

⁴⁹ Ezt az imát a szakirodalom az imakönyv *utolsó* könyörgéseként szokta megnevezni, nem véve tudomást arról, hogy két kiadásban jelent meg az imádságoskönyv: egy rövidebb, 5 íves formában (ennek valóban az utolsó imája a 16. számú), valamint egy hosszabb, 6 íves formában (ebben a 16. ima és a tartalomjegyzék után hozzákötött íven áll egy újabb előszó, egy újszövetségi textus (Róm 8, 28–29), valamint három teljes és egy csonka könyörgés. – Markos András ugyan röviden utalt erre a két változatra (*Bod Péter és Árva Bethlen Kata, i. m.*, 345, 346, 353), ám a későbbi szakirodalom nem vette figyelembe. (Az imakönyvet alaposan elemző, de e filológiai ismerethiány miatt néhány téves következtetésre jutó szerző sem: NAGY Márton Károly, *Bethlen Kata imádságai = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGAR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012, 155–166.) A kétféle imakönyvről majd egy későbbi tanulmányban szólok részletesebben.

Vallásom.”⁵⁰ Az „idegenektől képzelt szentség” és a „Sz. Lelkednek gyönyörűséges drága kenetje” kifejezések minden bizonnyal a katolikus hit szerinti haldoklási rituálétól, így az utolsó kenettől való tartózkodásának jelzésére utal.

Bethlen Kata kronológiailag következő, a fentiekhez hasonló reflexiója az önéletírásban olvasható, 1752 tavaszáról. Ezt a szövegrészt viszont az önéletírás első kiadásából nem ismerhetjük, ugyanis annak szövege, mint tudjuk, minden fennmaradt példány esetében folytatás nélkül megszakadt az 1751-es évről szóló beszámoló közben, egy imádságban álló mondat közepén.⁵¹ Ennek a résznek a folytatása a Markos András által megtalált három kézirat-töredék⁵² (és nem egyetlen egységes szöveg, mint ahogyan azt sokan, tévesen szokták említeni). Két különálló, össze nem függő töredék Bodtól és egy töredék Bethlen Katától.⁵³ Az önéletírás most

⁵⁰ BETHLEN, *Védelmeső, i. m.*, 70–71.

⁵¹ Több olyan kutató fogalmazott meg véleményt a szöveg megszakadásáról, aki érdemben foglalkozott Bethlen Kata kézírataival. Az autobiográfia első modern kiadásának sajtó alá rendezője, K. Papp Miklós előszavában az önéletírás első, talán 1760-as edíciója szövegének megszakadását a kiadás betiltásának tartotta, a protestáns szellemet elfojtani törekvő kormányhatalom cenzurális lépésének tulajdonítva azt. (*Bethleni Bethlen Kata életének maga által való leírása*, s. a. r. K. PAPP Miklós, Kolozsvár, Stein, 1881, iii.) – HEGYALJAI KISS Géza (*i. m.*, 82–83.) egy analógiát említett, melynek alapján lehetséges volt az önéletírás cenzurális okok miatti megszakadása. „Van példa erre ezidőben. Br. Dániel István Életírása felsőbb rendeletből elnyomtatott (1764), mert a protestánsok sérelmeit közli.” Viszont hozzáteszi: „De akkor Bethlen Kata Életírásának éppen a fennmaradt fele lett volna megsemmisítendő.” – Benczúr Gyuláné Boldizsár Kata Pirocska az általa sajtó alá rendezett Bethlen kritikai kiadás I. kötetének szerkesztői utószavában nem tartotta valószínű magyarázatnak a cenzurális okokat, mert „akkor miért engedtek volna 256 lapot is kiadni?” Ehelyett ezt veti fel: „Lehet, hogy a megsemmisítés elől mentett ívekből kötöttek be hozzátartozói számára néhány példányt. Nem lehetetlen az sem, hogy a szerző szigorú igazával írt élet[r]ajzi adatai [az] örökösöknek nem voltak kedvére.” (*Széki Gróf Teleki József özvegye bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése, 1700–1759*, s. a. r. [Benczúr Gyuláné] B[oldizsár] K[ata] P[irocska], I, Bp., Grill, 1922, 522–527.) A kiadás II. kötetének szerkesztői utószavában viszont már egy újabb megismert adatra hivatkozik, melynek hatására megváltoztatja véleményét. A sajtó alá rendező idézi ugyanis Szatsvai Sándor (1752–1815), Bécsben működő, erdélyi származású újságíró mondatait a maga szerkesztette Magyar Múzsza 1787. évfolyamának 347–348. lapjáról: „Gróf bethleni Bethlen Kata »Életének Maga által való rövid Leírása. Szeben. 8r. E könyvben az esztendőnek és nyomtatás helyének eltitkolásával a maga tulajdon életét írja le a grófné minden környül állásaival edgyütt. Az akkori idők forgása szerint királyi parantsolatból a tilalmas könyvek közzé számláltatott.«” Benczurné hitelt is ad Szatsvai szavainak, azzal együtt is, hogy a legtöbb körülményt nem tudja rekonstruálni. *Széki Gróf Teleki József özvegye bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése*, II, 623–628. – Markos András, némi pontatlansággal, összefoglalja a korábbi véleményeket, ám ő sem tud tényleges választ adni a kérdésre, viszont ellenérvként jelzi, hogy Bethlen Kata könyvei és Bod Péter munkái *nem szerepelnek* a bécsi udvar által tiltott könyvek 1765-ben kiadott jegyzékében. MARKOS, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata, i. m.*, 342, 352.

⁵² MARKOS, *Árva Bethlen Kata Vallástétele és Önéletírásának töredékei, i. m.*

⁵³ A három önéletírás-töredék megtalálható: EREKGY, A8. – Bod első töredéke (1–5. kéziratlap) közvetlen folytatása a nyomtatott önéletírásnak (bő két nyomtatott lap terjedelmű átfedés van). A második Bod-töredéket (7–18. kéziratlap) pedig Bethlen Kata autográf manuscriptuma folytatja (fél mondatnyi átfedéssel). A két Bod-töredék között azonban nincs szoros kapcsolat, a második nem közvetlen folytatása az elsőnek, másfél, üresen hagyott lap után következik. Bethlen Kata sajtókezű önéletírás-töredéke 25 kéziratlapon át olvasható, a 26. lap üres.

elemzendő, 1752 tavaszáról beszámoló része Bod Péter második kézirat-töredékében maradt fenn.⁵⁴ Ebben, valamint az ekkortájt írott leveleiben⁵⁵ Bethlen Kata „súlyos nyavalyáiról”, majd az azokból való kilábalásáról olvashatunk. Az önéletíró megfogalmazta, hogy nemcsak ebben a betegségében, hanem még egészségesen is sokszor „gondolkoztam utolsó végemről és egyedülvalóságomról, ó, mely keserves gyötrelmeket szerzett ez énnékem: sok keserves sóhajtással esedeztem az én Istenemnek, hogy rendeljen énmellém az én egyedülvalóságomban velem egy igaz hitben, vallásban valókat, hogy az árnyékvilágban való kimúlásomkor testem körül vallásom ellen való céréoniákat ne tégyenek.”⁵⁶ Noha testvére, Bethlen Sámuel és sógornője, Nemes Klára „ezen hosszas nyavalyámban éjjel-nappal mellettem volt,” ahogyan a fogarasi lelkész, Jantsó Mihály is,⁵⁷ Bethlen Kata nagyon tartott attól, hogy haldoklásakor esetleg nem lesz mellette valamely református hitű jóakarója. Hanem csak katolikus gyermekei, Haller Pál és Borbála, illetve veje, Teleki Pál, s így tehetetlen teste kiszolgáltatottá válik a katolikus rítusoknak. „Megmondottam, hogy felette sokszor volt megháborodásom azon, hogy ha súlyosodik nyavalyám és csak ők lesznek mellettem, az utolsó kenetet szájamba kenetik: de már az Úr irgalmasságából attól sem félek, mert kedves testvéreim mellettem vagynak. Erre is mindnyájon nagy átkot mondottanak, ha meg nem kívánnák cselekedni: melyre feleltem, ha magatok nem kívánnátok is megcselekedni, de papjaitok megcselekednék, mint példa elég vagyon erre, hogy a szegény vonagló, s már világra nem ügyelő embernek szájába kenték a keneteket. Mondottam azt is, hogy én azt tudom, hogy az én lelkemnek az nem ártana: de azt lássátok és halljátok éntőlem, hogy én amely Krisztuson fundált igaz hitben felneveltettem és mindeddig éltem, azon igaz hitben kívánok kimúlni e világból, és az Krisztus ítélőszéki eleibe állani. Testemet is úgy kívánom, amíg emlékezet forog róla, hogy ezen igaz hitben, vallásban való ember tetemeinek tartassék. Mert Istennek bizonyítom, hogy soha más valláshoz való indulatom legkisebb sem volt, az magam igaz hitem és vallásomon kívül, melyért dicsőséget tulajdonítok az én kegyelmes Atyámnak. Arra is erősen kötelezték magokat, hogy meg nem engednék papjoknak is, ha módjok lenne is benne. Én az ők átkokkal való magok kötekezéseket elhittem, s csendességére is szolgált elmémnek.”⁵⁸

⁵⁴ Ez az első edícióban még nem olvasható rész Bitskey István kiadásában folytatólagosan szerepel a 218. §-hoz kapcsolva, csupán egyetlen új §-jelzéssel, a 219. §-sal (BETHLEN Önéletírása, i. m., 875.). Tonk Sándor kiadásában a csak kéziratban fennmaradt rész új §-számokkal van ellátva, egészen a 235. §-ig. (A fent hivatkozott rész a 225. §.) Bod két kézirat-töredékében csak a 219. § szerepel új részként, ezt követően nincsen §-okra tördelve a szöveg, egyetlen – még értelmezést igénylő – kivételtől eltekintve: a 229. [!] § a kézirat 17. lapján szerepel. (A két modern kiadás egyike sem követi tehát a kézirat intencióját.)

⁵⁵ Fogaras, 1752. május 14., Teleki Lászlónak; Szeged, 1752. június 16., Teleki Lászlónak. Lásd ÁRVA BETHLEN Kata levelei, i. m., III–III.

⁵⁶ BETHLEN Önéletírása, i. m., 877.

⁵⁷ Bethlen Kata fent hivatkozott, 1752. május 14-i leveléből kiderül, hogy betegségéről Jantsó tudósította Teleki Lászlót. ÁRVA BETHLEN Kata levelei, i. m., III.

⁵⁸ Felvethető annak lehetősége, hogy részben talán éppen ezek miatt a mondatok miatt nem jelent meg az önéletírás e része nyomtatásban. Ilyen konkrét megfogalmazást az önéletírás és az imádságoskönyv nyomtatott szövegeiben nem találunk, csak Bethlen Kata kézírataiban. Lehetséges,

Az idézett szövegrészből az derül ki, hogy Bethlen Kata attól nem félt, hogy majd a vele mint haldoklóval szembeni katolikus gesztus ártani fog lelkének.⁵⁹ Magától a rituálé lehetőségétől azonban minden bizonnyal tartott. Ez egyrészt abból sejthető, hogy hasonló korabeli eseteket sorolt fel (ezekről még az alábbiakban részletesebben írunk), másrészt az idézett, 1752-es bejegyzésen kívül többször tért vissza erre a kérdésre az 1750-es években írott végrendeleteiben. Harmadrészt azért feltételezhető, hogy tarthatott attól, hogy haldoklóként, illetve majd halottként esetleg a katolikus rítus szerint fognak testével bánni rokonai, mert amikor erről ír, akkor nemcsak valamiféle szorongás sejthető a szövegből (hiszen akarata ellenére történhet meg a penetráció, azaz kenik meg a szájüregét is utolsó kenettel), hanem amiatt is aggódhatott, hogy elhunytja után a katolikusok a halálos ágyán áttértként fognak számolni és dicsekedni vele (például katolikus temetőben vagy templomban való temetéssel). Ez – vállaltan példaadó élete miatt⁶⁰ – hitsorsosai számára különösen is csüggesztő lehetett volna.⁶¹ Valami efféle utal a lentebb idézendő, 1758. december 17-i elmélkedésében.

1752. évi tavaszi betegségeit közvetlenül megelőzően, vagy talán annak kezdetekor, március 1-jén fogalmazott meg Bethlen Kata egy végrendeletet. Ebben nem a haldoklása körüli teendőkről ír, hanem a teste „eltakarításáról” rendelkezik úgy, hogy mindenképpen oda temessék, ahol „az én velem igaz hitben, vallásban boldogul kimúlt embereknek tetemei lesznek; az pedig akármely helyben legyen, én nem bánom”.⁶² Továbbá azt kéri, hogy két testvére, Sámuel és Imre intézze a temetését, ne a gyermekei, hiszen ugyan „az ő hozzám való jó indulatjokban semmit

hogyan éppen az efféle fogalmazást nem viselte el a nyomtatott nyilvánosság (a cenzúra és/vagy a család).

⁵⁹ Ugyanabban az évben, 1752-ben, Lőcsén jelent meg Ács Mihály *Boldog halál szekere* című 1696-os könyvének egyik újabb kiadása, melynek a kiadás évére datált, új előszavában a sajtó alá rendező Sartoris János, győri evangélikus lelképásztor a fentiekhez hasonlóan ír: „Es, ha még abban sem vólna módod, sőt melletted állának olyanok, kik kárhoztatásokkal szivedet keseritenék, halálotat szörnyüvé tenni igyekeznének, azon se busulj. A' Sz. Lélek a' nélkül is meg-tarthat, eszedbe jutván azt az ígét, melyet hallottál életedben (Ján. 14).” Ács, *i. m.*, B6r. – Bethlen Kata könyveinek katalógusa e kiadványból csak az 1700. és 1708. évi edíciót jelzi, ezekben még természetesen nem volt benne az idézett, 1752. évi előszó. *Erdélyi könyvesházak*, III., JAKÓ Zsigmond anyagának felhasználásával s. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, Szeged, Scriptorum, 1994 (*Adattár*, 16/3), 24, 42.

⁶⁰ Vö. NAGY, *A példázattá lett élet, i. m.*

⁶¹ Balogh Ferenc egyháztörténész a következőképpen interpretálja az egyik ismert, a fentihez hasonló eseményt. A vallása miatt elítélt Daniel Krman „hitvallóra 11 évi fogság után elközelgett a halál. A haldokló börtönében 2 jezsuita [sic!] jelent meg a r. kath. vallás felvételére akarván őt erőszakolni. Nem boldogulván, a végvonaglásban lévő aggastyánnak erővel tömték szájába az ostyát, de ő annak lenyelése nélkül halt meg 1740. (sept. 17.) A jezsuiták azonban elhíresztelték, hogy Krman utolsó órájában katholizált, sőt nagy ünnepélyllyel temették el a pozsonyi róm. kath. templomban, az egyik térítő jezsuita tartván magasztaló templomi beszédet emlékezetére (okt. 2.) Így akarták a derék vértanunak halála után fenn maradó jó hírnevét is – a szenvedő nagyok ez egyetlen földi dicsőségét – ármányosan megrontani.” BALOGH Ferenc, *A magyar protestáns egyháztörténet irodalma*, Debrecen, Városi nyomda, 1879, 24.

⁶² Széki Gróf Teleki József *özvegye bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése, i. m.*, II, 559.

nem kételkedem, de minthogy ők a mi közöttünk való eltakarítatásnak módjához és rendihez nem szoktak, azért kellett eltakarítatásomat bíznom testvérjeimre”.⁶³ A továbbiakban is a kérésének megfelelő engedelmességre inti gyermekeit, majd a szövegben is visszatér az 1740-es években sokszor előkerülő, fentebb elemzett eretnekség-vádra. „E világból való kiköltözésem után is nem gondolhatom, hogy édes gyermekeim közül arra a háládatlanságra vetemednék, hogy az Istennek megboszszantásával, a maga lelkének megsértésével engemet az eretnek anyák közé kívánna számlálni, sőt úgy ítélek, minthogy az én életemet, Istenbe vetett reménységemet magok is tapasztalhatták, én irántam úgy ítélnék, mint az Úr-Jézus vérével megváltatott és már az örökké való nyugodalomnak kívánatos révpártjára és az Isten szent színének gyönyörűséges látására által lépett Istennek szolgáló leányáról.”⁶⁴ Hogy ebben a végrendeletben újra az unitarizmussal mint eretnekséggel szemben is meghatározza magát, nem csak a katolikus rituálétól óvakodik, az alapján feltételezhető, hogy igen részletes szentháromság-teológiai összefoglaló hitvallást olvashatunk a szövegben.⁶⁵

Legközelebb 1758. december 17-ről maradt ránk olyan szöveg Bethlen Katától, amelyben az egyre súlyosabb betegségekbe eső nagyasszony megfogalmazta attól való félelmét, hogy a közeledni látszó haldoklását és majdani temetését esetleg katolikusok (a gyermekei) fogják felügyelni, s nem a saját vallásán lévő reformátusok (a testvérei). Az „elmélkedése utolsó órájáról” című írásban ez áll: „sok keresztyén embert láttam már, hogy halála előtt szova elállván, minden érzékenység nélkül, sok időket töltött el. Boldog Isten, ilyen állapotában mit nem csinálhatnak körülötte valói az emberrel!”⁶⁶ Az általános megjegyzését követően két konkrét esetet idézett fel családjából a haldokló körüli erőszakos tevékenység reális veszélyére vonatkozóan.

⁶³ *Uo.*, 560–561. – E témához tartozik, hogy Bethlen Kata hét évvel később, a halála előtti hónapban, 1759. június 5-én levelet írt fiának, Haller Pálnak a benne való akkori, óriási csalódásáról. Ebben tudatta vele, hogy megtiltja neki a temetése körüli intézkedést. Erről végrendeletet is tett június 6-án, 11-én pedig az Erdélyi Főkormányzékot is tudósította erről. ÁRVA BETHLEN KATA *levelei, i. m.*, 186–189; *Bethlen Kata pótvégrendelete eltemetetéséről* = TONK, *i. m.*, 199–200.

⁶⁴ *Széki Gróf Teleki József özvegye bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése, i. m.*, II, 561.

⁶⁵ *Uo.*, 557–558.

⁶⁶ *Bethlen Kata elmélkedése utolsó órájáról* = TONK, *i. m.*, 193. – A haldoklás során lehetséges elyengülés és öntudatvesztés e szövegben történő részletezése összefüggni látszik azzal, hogy Bethlen Kata – sokszor tanúk igazoló nyilatkozatával is kiegészített – végrendeleteiben is gyakran szerepel egy, a (nem csupán) 18. századi testamentumokra általában is jellemző formuláris szóhasználat. Ez nem más, mint a tanúságtévő, ez esetben Bethlen épelméjűségének hangsúlyozása, az, hogy *magánál van*, s ebben az állapotában jelenti ki, hogy a saját felekezete gyakorlatának megfelelően szeretné testét „eltakarítani”. Saját kézjeggyével is igyekszik jelezni beszámíthatóságát az írnok által lejegyzett, feltételezhetően legalább részben a végrendeletkező által diktált szövegeken. Lásd az 1752. március 1-jei, 1757. augusztus 18-i, 1758. november 28-i, 1759. május 13-i, június 6-i és június 11-i végrendeleteit, illetve ugyancsak június 11-i levelét az Erdélyi Főkormányzéknek. *Széki Gróf Teleki József özvegye bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése*, II, *i. m.*, 557, 566, 580, 582, 587; TONK, *i. m.*, 199; ÁRVA BETHLEN KATA *levelei, i. m.*, 188–189.

Először azt, hogy mi történt egykor, még Bethlen Kata születése előtt, egy távollabbi családtaggal, Nemes Jánosné Huszár Borbálával, amikor e református vallású asszony halálosan megbetegedett. Ekkor az első házasságából származó katolikus leánya, Haller Istvánné Torma Borbála bement a haldoklóhoz, s kizárta édesanyja szobájából annak református gyermekeit, Nemes Domokost és Mátyást (vagyis saját féltestvéreit), majd „titkon az pátert bévitette, és szova már elállott, halófélben való édes anyjának az *utolsó kenetet szájában kenetett*. Evvel sem elégedvén meg, egy iskutyában cipót falatonként törvén, beletette és rája fogák, hogy azt az úrvacsora vételekor tette félre, nem lévén igaz reformáta [...]” Ezt azonban Bethlen Kata cáfolja, hiszen Huszár Borbála nemrégén meghalt fiai, Nemes Domokos és Mátyás „magok szájokból és akkor élt cselédjeinek szájokból hallottam, hogy soha pápistává nem lett” valójában az asszony. Éppen ezért gerjedt nagy haragra fia, Domokos, amikor felfogta, hogy anyja szájába akarják erőszakolni az utolsó kenetet, és „bé akarta rontani az páterre”. A rendkívül csalódott fiú Huszár Borbála parentálásakor is botrányt csinált: „mikor temeték édesanyját, nagy megháborodásában fel akarta házat gyújtani, az holott édesanyja felett prédikállott az páter, halottas szóval, prédikáció alatt összehazudolta [azaz folyamatosan hazugnak nevezte] az pátert, kikiáltván, hogy szova elállása után kenték szájában az kenetet. Elég, hogy páter temeté el.”⁶⁷

Másodszor egy újabb esetet mond el, majd ehhez hasonlótól tartva kezdi bizonyítani református voltát. „Az én időmben történt bizonyos példa Brassóban. Volt egy odavaló komendáns, generál Lenturus, ki is református volt, felesége pápista. Lenturus halálra válván, szova elállván, az brassai jezsuiták az utolsó kenetet szájában kenik, örömmel feleségéhez bemennek, hogy pápistává lett, el is temetik az jezsuiták templomában. Oh, szíveket vizsgáló Isten, Te tudod, hogy egyedül csak Tégedet tiszteltek, Tebenned bíztam, és mostan is Tebenned bízom, soha térdeimet meg nem hajtottam más Istennek tiszteletire. [...] Kérlek, kérlek Szent Fiadnak drága elégtételéért, Szent Vérednek kihullásáért, ne engedjed, oh, ne engedjed, azkit az te nálom lévő drága kegyelmed által megőriztél mind lelki, mind testi fertelmességtől, őrizd meg porrá váló testemet is, hogy utolsó kenetet szájába ne kenjenek. [...] Ezen írást azért írtam, hogy nem tudván kimúlásomnak helyét, óráját, és mellettem is kik léznek azon órámon, és azt is látván, hogy sokakra méltatlanságot is fognak utolsó órájokon, csak azért is, hogy más gyengéket elhajlítsanak. Kérem ezért minden keresztyén, velem egy igaz hitben, igaz református vallásban levő atyámfiát, el ne higgye, sőt benne meg ne botránkozzék, ha idegen vallásúak énrólam valamit hazudnak, mert születtettem igaz Krisztuson fundált reformata vallásban, abban neveltetem, abban töltetem egész életemet, abban vagyok most is, mikor olyan állapotban vagyok, hogy reggel nem tudom, érem-é estét, estve nem tudom, érem-é az reggelt.”⁶⁸

Úgy tűnik tehát, hogy ez utóbbi elmélkedésével-hitvallásával Bethlen Kata első sorban nem az unitárius „eretnység” vádját akarta eltávoztatni. Sokkal inkább a

⁶⁷ *Bethlen Kata elmélkedése utolsó órájáról* = TONK, i. m., 193–194.

⁶⁸ *Uo.*, 194.

katolicizmusra való esetleges áttérítésének cáfolatát akarta halála utánra is bebiztosítani, hogy így vegye elejét annak, hogy ha elgyengülése miatt esetleg meg is történe az erőszakos testi kontaktus, vagyis katolikusok uralkodnának tehetetlen teste felett halála óráján, rákényszerítve az utolsó kenetet, akkor is tudja meg mindenki, hogy ezt kényszer alatt fogadta el. Reményei szerint ezzel is akadályozni lehet más reformátusok, közöttük is a „gyengék elhajlítását”.

Daniel Krman fentebb már hivatkozott példájához hasonló további adatokat is ismerünk a katolikus gyakorlatból, amelyek arról tanúskodnak, hogy több esetben haldokló protestánsokra erőltették a gyónást, a szentáldozást és az utolsó kenetet. Erőszakról a katolikus források természetesen nem számolnak be, ám esetleg feltételezhető a kényszerítés eszköze akkor is, mikor például Pietro Cima de Conegliano konventuális ferences szerzetes 1629-ben Kisvárdán jártakor bement egy beteg protestánshoz. „Ez az »eretnek« már haldoklott, amikor a katolikus prédikátor foglal kozni kezdett vele, majd meggyóntatta. A gyónása után a ferences a fejére tette a kezét, és így meggyógyította, utána pedig az ily módon – legalábbis a misszionárius szemszögéből – testben és lélekben egyaránt meggyógyult férfi maga térítette meg a feleségét és még másokat is a környezetében.”⁶⁹ Hasonló eshetett meg az 1730 körül katolizált, majd jezsuita misszionáriussá lett Fáy Dávid édesanyjával. Az asszony – családjával ellentétben – református maradt, Fáy gyakori könyörgése és önfeláldozó dél-amerikai és indiai missziós útjai ellenére is. Amikor az édesanya haldoklott, egyik fia, László csak a katolikus rokonokat és Bíró György orvos-pátert engedte ágyához, remélve, hogy a „fülébe suttogott” tanokat hallva az asszony végre jobb belátásra tér, s ezzel öccse áldozatos élete eléri hatását. E rokonok kérték a haldoklót, hogy „mivel úgysis a római kath[olikus] Egyházat tartja egyedül igaznak, [...] ismerje el, hogy ezen egyházon kívül nincs más üdvözítő egyház”. Melzer, Tibortz és Kayling rendtársak beszámolóí szerint a katolikus rokonság kéréseinek, valamint Bíró Györgynek hosszas rábeszéléssel és némi csellel (észrevétlenül a vánkosa alá tett egy Mária-érmét, amely a haldoklóban – az ok ismerete nélkül – csodálatos érzéseket keltett) végül sikerült elérnie, hogy az asszony áhítatosan és tisztelettel elkezdje csókolgatni az érmét, meggyónjon, összehívassa a rokonságot és letegye a katolikus hitvallást.⁷⁰ A célját elérő térítési kísérletek mellett azonban azokat is

⁶⁹ TÓTH István György, *Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon*, Századok, 135(2001)/6, 1331.

⁷⁰ TÓTH Sándor Attila, TÓTH Sándor Máté, *Rekatolizáció és katolikus hitvédelem a 18. századi Osztrák-Magyar Jezsuita Rendtartományban: Fáy Dávid jezsuita misszionárius családjának csodálatos megtérése Kayling József és Eckart Anzelm jezsuita rendtársak emlékirataiban = Rekatolizáció, protireformáció a katolícka reštaurácia v Uhorsku*, ed. Peter KÓNYA, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, 2013, 21–22. – 1719-ben a jezsuiták missziót tartottak az esztergomi érsekség és a váci püspökség területén. A fentebbi példához hasonló adatot olvashatunk az akkori évkönyvben, egy meg nem nevezett településről: „Templum Dei vivi nocte una condidit: erat namque persona Catholicis orta parentibus, Calviniano tamen nupta Rabulae, cuius et blanditiis, et inenis fidem avitam deseruit, annis viginti evolutis ad lectum mortualem deposita: evocatur P. Missionarius, advolat illico, sed domum plenam Calvinistis, e molliore praesertim sexu, reperit, qui omnes, ut in errore persistat femina, crepant, ille, ut ponat errorem, urget, sed incassum quodammodo, cum a moriente praeter lamenta et suspiria

számba kell venni, amelyek nem végződtek eredménnyel.⁷¹ Persze, ha egy leírás a haldokló áttérítését akár sikeresnek, akár sikertelennek mondja, elengedhetetlen figyelembe venni a beszámoló megfogalmazójának vallási hovatartozását, céljait és szándékait stb.

Bethlen Kata nem csupán 1758. december 17-i elmélkedésében hozott példákat arra, hogy reális esélye volt abban az időben a haldoklás során az erőszakos áttérítési kísérletnek, az utolsó kenet szájba erőltetésének, hanem az önéletírásában is szerepel egy ilyen eset, ráadásul a saját életéből, négy évtizeddel korábbról. Ugyanis 1718-ban, első szülését követően (amikor ikreknek, Haller Sámuelnek és Pálnak adott életet) őt, a szülés miatt nagyon legyengült fiatalasszonyt is át akarták téríteni. Azt tudakolták férjétől, Haller Lászlótól a katolikus atyjafiai, hogy „lehet-é reménség hozzám, hogy vallásomat elhagyathassa velem? Azt felelte: Nem vette észre semmi hajlandóságomat. Itt, ki egyre, ki másra, tanította, hogy mit cselekedjék velem, hogy annál hamarabb eltántoríthasson. Ó, én Istenem, te erősítettél meg engemet mindezek ellen! Kornis Istvánné, Gyerőfi Borbára, ki atyámfia volt, az atyafiság jussán adott az én kísértetésemre ilyen tanácsot: Édes sógor uram! Öcsémasszony-nyal most gyermekágyában bánják kegyelmed igen keményen, minthogy már édesanyja is megholt, nincs kihez folyamodjék, a testvér atyafiak is távol vagynak tőle; ne kedvezzen kegyelmed semmiben; mikor látja kegyelmed, hogy alunni akar, akkor dörömbözzön jobban: ne kérdeje, ett-é, annál inkább az asztról ne gazdálkodjék, maga néha menjen bé, de ne igen szóljon hozzá, mutassa kedvetlenségét, reggel ne tudakozza, volt-é nyugodalma? sat. Ha találja kérdeni: miért kedvetlenkedik kegyelmed? azt kell felelni, elég van nékem miért kedvetlenkedjem, soha addig jókedvem sem léssen, amíg vallásodat el nem hagyod. Ez a legjobb út az öcsémasszony megtérítésére, *engemet is így térített volt meg a szegény uram, Gyulafi László*. Ezt a tanácsot a több atyafiak is mind helybenhagyták, és javallották, hogy csak cselekedje, igen jó léssen.” (31. §)⁷²

extorserit nihil. Ergo, capto in arena consilio, consilii mali auctores omnes domo expulit. Sic solus cum sola agens salutis negotium, ad eiorandam apostasiam, et fidem orthodoxam resumendam inducet, eademque nocte, ut spes est, felici aeternitati transcribit. Magno dein Calvinianorum fremitu, maiore catholicorum plausu, civitate tota concurrente, ritu Catholico funus terrae mandatur.” Archivum Romanum Societatis Iesu, Aust. 176, f. 88–89. – Az alábbi feljegyzés még áttételesen sem tudósít erőszakról, de ez esetben sem zárhatunk ki effélét. 1732. szeptember 2. „Circa 6tam Vespertinam evocatus est P. Kattics ab Illma Gubernatrice Megyesfalvam, ad infirmam Calvinianam, quae desiderabat Sacerdotem Catholicum audivit illius confessionum, absolvit, communicavit, et sacro obo unxit, rediit hora 8va.” Gyulafehérvár, Batthyáneum, Ms XI 68, Diarium Missionis S.J. Marosvásárhelyensis. T. II., f. 58. (A Fáy édesanyjáról tudósító szakirodalomra és a kéziratokra Száraz Orsolya hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönöm neki.)

⁷¹ Lásd például: „Az olasz hadszíntéren hadakozó [református vallású] Gyulai Ferenc mindössze egy halált ír le részletesen, [Guido von] Starhemberg evangélikus főhadnagyának elését, akit parancsnoka és a főpáter halála óráján minden eszközzel igyekszik áttéríteni, de a főhadnagy diadalmasan válaszol: »Quosque vixi, vixi uti honestus homo et honestus miles imperator; jam in morte moriar Deo, et Deum meum non denegabo.«” S. SÁRDI, *i. m.*, 480. Innen idézi: Gróf GYULAI Ferenc *Naplója, 1703–4*, kiad. MÁRKI Sándor, Bp., MTA, 1928, 130, 171.

⁷² BETHLEN *Önéletírása, i. m.*, 711–712. (Kiemelés tőlem: F. G. T.)

Ezt a példát, valamint a Bethlen Kata által említett további, a kiszolgáltatott református haldoklóval szemben erőszakosan katolizáló térítések eseteit mindenképpen ki kell egészíteni az önéletírás egy további, igen fontosnak tűnő, mert a korabeli gyakorlatot – talán részben szándékolatlanul – árnyaltabban megmutató feljegyzésével. Mégpedig azzal, hogy 1719-ben, egy évvel a fent említett ikerszülése után úgy adódott, hogy éppen Bethlen Kata maradt egyedül a fiatalon, 22 évesen pestisbe esett, haldokló katolikus férjével, Haller Lászlóval. Bethlen utólagos (feltételezhetően 1744 őszén írott) visszaemlékezése szerint mindenki, a katolikus rokonok és egy odavetődött szerzetes is elmaradt ura mellől, félvén a ragálytól. Így tehát úgy alakult, hogy az asszony egyedüli segítőként, a saját református vallásának módja szerint kísérhette katolikus férjét a haldoklása útján: „magam kezdém imádkoztatni. Kedden ebéd után, szeredán virradtig semmit nem aludt, hanem utánam szüntelen imádkozott: szépen vallást tétettem véle, hogy csak egyedül a Jézus Krisztusnak tökéletes elégtétele és közbenjárása által kíván idvezülni, minden maga érdeméhez és szentek esedezéséhez való ragaszkodást eltagadván. Ez így tartott virradtig. Virradt után kezdett lenni oly nagy fantáziája, hogy senkit meg nem ismért. Szeredán estve odaérkezett Haller János uram; de már akkor senkire nem ügyelt, a szívét a nyavalyatörés erősen háborgatván. Csütörtökön reggel, mikor éppen a nap feljött, megszólalt nagy énekszóval, és elmondotta azt: Hiszek egy Istenben, mindenható atyában, mennynek és földnek teremtőjében. Ezen a szón mindjárt megholt, minden pópista ceremónia nélkül.” (41–43. §)⁷³

Úgy tűnik tehát, Bethlen Kata 1719-ben legalább felekezeti vonatkozásban fontosnak tartotta a református kegyességi gyakorlatot végezve tevékenykedni a haldokló katolikus férje mellett, de lehetséges, hogy mindezt hitte is az üdvösség szempontjából. Bár mivel az önéletírásnak ez a visszatekintő része feltételezhetően 1744 őszén íródott, tehát az 1710-es évekre való visszatekintés is ekkor keletkezett, nehéz pontosabban rekonstruálni az 1719-es nézőpontját. Ahogyan a dolgozat elején láttuk, 1744-ben, erre az évre vonatkozó szövegrészben az volt az egyetlen témája, hogy *éppen ő nem üldözi a katolikusokat*. Azonban – paradox módon – éppen ő „térítette át” a haldokló férjét.

A fentiekben Bethlen Kata önéletírásában, imádságaiban, vallástételeiben és végrendeleteiben tekintettük át a református hite miatti üldöztetésére történő reflexióit. Azokat a szöveghelyeket elemeztük, ahol újra és újra a felekezeti hovatartozás összefüggésében fogalmazta meg határozott trinitárius teológiát felmutató hitvallásait: a főképp katolikus politikai elit eretnekség vádjával szemben. Ugyanebben a kontextusban jelenítette meg vallásos gesztusait is, annak – majd a halála után felhasználható – bizonyítékaiként, hogy ő maga hithű református, és sohasem volt katolikus. Úgy tűnik ugyanis a szövegeiből, hogy Bethlen Kata egyrészt azért nem akarta, hogy katolikus gyermekei jelen legyenek haldoklásakor, nehogy ők vagy az esetleg velük lévő katolikus páterek akarata teljesüljön rajta mint majdani, kiszolgáltatott haldoklón, s elvégezzék saját felekezetük rítusait. Másrészt azért bizonygatta, hogy ő maga nem katolikus, hogy majd az esetleg mégis ilyen környezetben

⁷³ Uo., 718–720.

bekövetkező haldoklása és az utolsó kenet erőszakos feladása ellenére is tudhassa utólag mindenki: kényszer alatt szenvedte el a katolikus rítusokat, s a végső gesztusok látszata ellenére hithű kálvinistaként távozott az élők sorából. Még akkor is, ha a kiszolgáltatott személlyel szembeni vallási térítés ellenkező irányban, protestáns oldalról is tapasztalható a haldokló katolikusok irányában: éppen az önéletírás árulkodik erről. Talán az idézett önéletrajzi feljegyzések, imádságok, levelek és végrendeletek kontextusában érdemes szintén *hitvallásokként* értelmezni Bethlen Kata adományait (könyveket, úrasztali terítőket és edényeket stb.), melyeket erdélyi és magyarországi kálvinista magánszemélyeknek és közösségeknek (városoknak, falvaknak, iskoláknak) ajánlott fel, ugyanis mindezzel folyamatosan bizonyíthatta *reformátusságát*.⁷⁴ Hasonlóan ahhoz, ahogyan a nemzetközi szakirodalomban magyarázzák néhányan a női végrendeleteket és adományokat: olyan jelölökként, amelyek haláluk után is segítik a hagyakozók identitásának körülhatárolhatóságát, s előre bebiztosítják pozíciójukat az emlékezetüket fenntartó közösségben.⁷⁵

⁷⁴ Ehhez lásd tanítványom írását: GESZTELYI Hermina, *Kettős önmegjelenítés – A Bethlen Katahoz köthető iparművészeti alkotások mint az egyéni és közösségi reprezentáció médiumai*, Szkhonion, 10(2012)/2, 94–103.

⁷⁵ Vö. Jacob S. W. HELT, *Woman, memory and will-making in Elizabethan England = The Place of the Dead*, i. m., 188–205.